

O pokušajima donošenja Ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

ZLATKO HASANBEGOVIĆ
Zagreb, Republika Hrvatska

U radu su na temelju dosad nekorištene arhivske građe prikazani pokušaji donošenja Ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Nakon usvajanja Ustava Islamske vjerske zajednice 1936., razvio se vjersko-politički prijevor koji nije okončan ni poslije raspada jugoslavenske države u travnju 1941. Sukob između zagovornika suprotstavljenih shvaćanja o uređenju islamske vjerske i imovinsko-prosvjetne samouprave i odbijanje predstavnika vlasti da arbitriraju u rješavanju islamske vjerske problematike onemogućili su donošenje novog Ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Uvod. Razvitak islamske vjerske i imovinsko-prosvjetne samouprave u Bosni i Hercegovini prije 1941.

Problematika Islamske vjerske i imovinsko-prosvjetne samouprave u Bosni i Hercegovini pojavila se 1878., nakon austro-ugarske okupacije dotadašnje najzapadnije pokrajine Osmanskoga carstva. U osmanskoj državi muslimani nisu imali, za razliku od kršćana i židova, posebno ustrojenu vjersku upravu, načelno izdvojenu iz sustava općenite državne uprave, a što je proizlazilo iz primjene načela organskog jedinstva islamskog vjerskog i političkog autoriteta.¹

U početnom ustroju islamske vjerske uprave u Bosni i Hercegovini koji je 1882. oktobrirala Austro-Ugarska monarhija, vođena političkim nastojanjem odvajanja bosanskohercegovačkih muslimana od utjecaja Carigrada, nije bilo bitnih elemenata samouprave. Uprava islamskih vjerskih poslova predana je, pod jakim državnim nadzorom, novouspostavljenim ustanovama reisul-uleme i četveročlanog Ulema medžlisa.² Tek usvajanjem *Štatuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearif-*

¹ Fikret KARČIĆ, *Studije o šerijatskom pravu*, Zenica 1997., 170.

² Mahmud TRALJIĆ, "Islamska zajednica do oslobođenja", *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1991., 145.-148.; Mustafa IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998., 364.-366.

skih (zakladno-prosvjetnih) *poslova* od 15. travnja 1909. Islamska vjerska zajednica u Bosni i Hercegovini ustrojena je kao posebno samoupravno tijelo.³

Autonomni *Štatut* iz 1909. ostao je na snazi i poslije 1918., u novonastaloj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, sve do donošenja posebnog Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici od 31. siječnja 1930. i Ustava Islamske vjerske zajednice od 9. srpnja 1930., kojima je znatno sužen opseg islamske vjerske i imovinsko-prosvjetne samouprave u korist pojačanog državnog nadzora.⁴ Novim Zakonom i Ustavom provedena je i unifikacija Islamske vjerske zajednice u cijeloj Kraljevini Jugoslaviji, njezinom upravno-vjerskom diobom na dva Ulema medžlisa sa sjedištem u Sarajevu i Skoplju, dok je sjedište reisul-uleme premješteno iz Sarajeva u Beograd.

Nakon skupštinskih izbora održanih 5. svibnja 1935. i ulaska predstavnika Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) u vladu Milana Stojadinovića, pokrenut je postupak promjene šestosiječanjskog zakonodavstva o Islamskoj vjerskoj zajednici, što je bio jedan od glavnih uvjeta za ulazak u vladu Mehmeda Spahe i njegove stranke.⁵

Novim Zakonom o Islamskoj vjerskoj zajednici od 25. ožujka 1936. i Ustavom od 24. listopada 1936. znatno je proširena islamska vjerska i imovinsko-prosvjetna samouprava, a sjedište reisul-uleme vraćeno je iz Beograda u Sarajevo.⁶ Promjenom vjerskog zakonodavstva, političko-stranačkom nagodbom, Islamska vjerska zajednica izložena je izrazitom stranačkom utjecaju Jugoslavenske muslimanske organizacije, a ukidanjem tzv. hodžinske kurije za izbor reisul-uleme, isključivanjem uleme iz samoupravnih tijela Islamske vjerske zajednice na svim razinama i ukidanjem ustanova muftija, provedena je sustavna i do tada nepoznata laicizacija islamskih vjerskih ustanova.⁷

³ *Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova*, Sarajevo 1909.; o političkom pokretu za vjersko-prosvjetnu samoupravu bosanskohercegovačkih muslimana v. Nusret ŠEHIĆ, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980., Robert J. DONIA, *Islam pod dvoglavim orlom. Muslimani u Bosni i Hercegovini 1878.-1914.*, Zagreb-Sarajevo 2000.

⁴ *Zakonodavstvo o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1932.; Muhamed SALKIĆ, "Štatut i Ustavi Islamske zajednice do 1945. godine", *Takvim za 1998. (1418./19. h.g.)*, Sarajevo 1997., 351.-360.

⁵ Mehmed Spaho (1883.-1939.), rođen je u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju, a Pravni fakultet na Sveučilištu u Beču. Izabran je za predsjednika Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) 1921., a u različitim vladama do 1929. obnašao je dužnost ministra industrije i trgovine i ministra financija. U vladi Milana Stojadinovića od 1935. do 1939. ministar je prometa. Umro je u Sarajevu.

⁶ *Ustav Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, Sarajevo 1936.; M. SALKIĆ, *n.dj.*, 360.-368.

⁷ Prema *Štatutu* iz 1909. najviše vjerske predstavnike birala je tzv. hodžinska izborna kurija, izabrana na općim vjerskim izborima, a sastavljena od osoba koje su imale teološku ili šerijatsko-pravnu spremu. Po odredbama Ustava iz 1936. u deseteročlanom tijelu za izbor reisul-uleme samo su četiri člana imala teološku ili šerijatsko-pravnu spremu.

Sukob između većine uleme, nezadovoljne laicizacijom, i vodstva JMO kulminirao je u travnju 1938. problematičnim izborom Fehima Spahe za reisul-ulemu.⁸ Nezadovoljna ulema okupljena u svom staleškom društvu El-Hidaje,⁹ kojim je od 1939. predsjedao istaknuti sarajevski alim Mehmed Handžić,¹⁰ osporila je legitimitet vjerskoj upravi i postavila zahtjev za promjenu Ustava Islamske vjerske zajednice iz 1936., na čemu je ustrajavala sve do raspada jugoslavenske države.

Inicijative za promjenu Ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Prva sarajevska anketa

Raspadom jugoslavenske države u travnju 1941. i ulaskom Bosne i Hercegovine u sastav Nezavisne Države Hrvatske, cjelovita primjena Ustava Islamske vjerske zajednice onemogućena je zbog promjene državno-pravnih prilika pa se pitanje usvajanja novoga islamskog vjerskog zakonodavstva nametnulo odmah nakon uspostave nove države.¹¹ Proble-

Podloga za provedbu laicizacije bio je čl. 126. Ustava kojim je većini vjerskih službenika oduzeto pasivno pravo izbora u upravna tijela Islamske vjerske zajednice., v. *Ustav Islamske verske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, Sarajevo 1936., 481.

⁸ Fehim Spaho (1877.-1942.), brat Mehmeda Spahe. Rođen je u Sarajevu gdje je završio Šerijatsku sudačku školu. Bio je šerijatski sudac u Sarajevu, službeni tumač za turski jezik i tajnik Zemaljske vlade u Sarajevu. Od 1919. do 1920. načelnik je u Ministarstvu vjera u Beogradu. U ožujku 1936. postavljen je za naiba u Islamskoj vjerskoj zajednici i predsjednika Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu. Dužnost reisul-uleme obnašao je od 1938. do smrti 1942. Bavio se književnim i prevodilačkim radom, a napisao je velik broj radova iz kulturne povijesti bosanskohercegovačkih muslimana i općislamske kulturne povijesti. Umro je u Sarajevu.

⁹ Staleško društvo bosanskohercegovačke uleme El-Hidaje (tur. pravi put) osnovano je u Sarajevu 1936. s ciljem zaštite staleških probitaka islamskih vjerskih službenika i vjerskog i kulturno-prosvjetnog podizanja bosanskohercegovačkih muslimana. Društvom je od 1939. do 1944. predsjedao Mehmed Handžić. Društvo je od 1936. do 1945. izdavalo istoimeno glasilo.

¹⁰ Mehmed Handžić (1906.-1944.), rođen je u Sarajevu. Diplomirao je 1931. na islamskom sveučilištu El-Azher u Kairu, a od 1932. je suplent na Gazi Husrev-begovoj medresi i upravitelj njezina internata. Za upravitelja i prvog knjižničara Gazi Husrev-begove knjižnice u Sarajevu imenovan je 1937., a od 1939. je nastavnik na sarajevskoj Višoj islamskoj šerijatskoj teološkoj školi. Objavio je više od 300 književno-povijesnih, kulturno-povijesnih i teoloških rasprava i članaka.

¹¹ Raspadom jugoslavenske države, iz sastava Islamske vjerske zajednice otpalo je područje skopskog Ulema međžlisa. Tvrdnja Mustafe Imamovića kako je Fehim Spaho "u prepisci s ustaškim vlastima stalno isticao da je (...) biran za vjerskog poglavara ne samo muslimana Bosne i Hercegovine nego i onih koji žive u različitim dijelovima bivše Jugoslavije..." nema uporište u izvorima. M. IMAMOVIĆ, *n.dj.*, 533. Spaho je 26. lipnja 1941. uputio Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja upit mogu li vrhovna tijela Islamske vjerske zajednice upravljati vjerskim poslovima u srbijanskim kotarevima Loznica, Valjevo i Šabac koji su po Ustavu iz 1936. pripadali sarajevskom Ulami međžlisu, Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje HDA), Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja Nezavisne Države Hrvatske, Odjel za bogoštovlje (dalje MPB NDH, OZB), 5735/1941., kut. 3.

matika opsega i sadržaja islamske vjerske i imovinsko-prosvjetne samouprave u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj imala je osim vjerske i izrazitu političku dimenziju, jer su način i brzina njezina rješavanja trebali pokazati stvarnu vjerodostojnost verbalnih proklamacija upućenih bosansko-hercegovačkim muslimanima po najvišim državnim autoritetima.¹²

Glavni odbor El-Hidaje uputio je već sredinom svibnja 1941. Ministarstvu bogoštovlja i nastave Nezavisne Države Hrvatske "Memorandum o vjersko-prosvjetnoj autonomiji Islamske vjerske zajednice" u kojem su opisani razvitak islamske vjerske i imovinsko-prosvjetne samouprave u Bosni i Hercegovini nakon 1878. te značajke pojedinih ustava Islamske vjerske zajednice. Njime su upućeni i prigovori "laiciziranju islamskih vjerskih ustanova" i "unošenju politike u čisto vjerske poslove" Ustavom iz 1936. "kod čijeg su donošenja sudjelovali sami političari jedne političke partije zaobišavši kod toga sve službene i neslužbene vjerske predstavnike i sve vjerske ustanove". Memorandumom se na kraju tražila promjena islamskoga vjerskog zakonodavstva uz sudjelovanje legalnih predstavnika uleme kako se ne bi ponovile "beogradske metode oktroiranja propisa za našu vjersko-prosvjetnu autonomiju i nametanje zakonskih odredaba osobne prirode".¹³

Nekoliko dana poslije službenog primitka El-Hidajinog Memoranduma u Ministarstvu bogoštovlja i nastave, Hakija Hadžić, Poglavnikov povjerenik za područje bivše Drinske banovine, sazvao je u Sarajevu 31. svibnja 1941. prvu anketu za izradu Ustava Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske.¹⁴ Sarajevska anketa je zasjedala do 25. srpnja 1941., i okupila je isključivo protivnike tadašnjeg Ustava Islamske vjerske zajednice.¹⁵

¹² *Glasnik Islamske vjerske zajednice*, br. 4.-5., travanj-svibanj 1941.

¹³ HDA, MPB NDH, OZB, 248/1942., kut. 25., Memorandum je objavljen u *El-Hidaje*, br. 9.-11., 14. VII. 1941., 264.-274.

¹⁴ Hakija Hadžić (1883.-1953.), rođen je u Bileći, a osnovnu školu i gimnaziju završio je u Mostaru. Studirao je na sveučilištima u Beču i Jeni. Nakon završetka studija profesor je latinskog jezika na sarajevskoj gimnaziji, a zatim ravnatelj trebinjske gimnazije. Od učeničkih dana izrazite je starčevićanske orijentacije i jedan je od osnivača bečkog starčevićanskoga muslimanskog akademskog društva *Svijest*. Član je Hrvatske republikanske seljačke stranke od 1918. Nakon ulaska M. Spahe i JMO u vladu M. Stojadinovića osnovao je 1935. zajedno s Ademagom Mešićem Muslimansku organizaciju koja je nominalno priznavala vodstvo Vladka Mačeka. Od 22. travnja do 7. kolovoza 1941. Poglavnikov je povjerenik za područje bivše Drinske banovine. Početkom ožujka 1942. imenovan je opunomoćnim ministrom i izvanrednim poslanikom u Ministarstvu vanjskih poslova, a od srpnja 1944. na dužnosti je poslanika u Budimpešti. Umro je u Siriji.

¹⁵ U radu prve sarajevske ankete sudjelovali su: Hakija Hadžić, Derviš Omerović, veliki župan Velike župe Vrhbosne, Mehmed Handžić, Ibrahim Mehinagić, vrhovni šerijatski sudac, Šaćir Sikirić, rektor Više islamske šerijatske teološke škole u Sarajevu, Mustafa Varešanović, predsjednik Društva džematskih imama, Derviš M. Korkut, bivši muftija i kustos Zemaljskog muzeja, Kasim Turković, Muhamed Kantardžić, bivši tajnik ulema medžlisa, Ramiz Jusufović, predstavnik Imamsko-mualimskog društva i Hamdija Kreševljaković povjesničar. Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke, Sarajevo (dalje AGHB), A-240/B, *Zapisnici o dogovorima za izradu zakonskog nacrtu islamske vjersko-prosvjetne autonomije muslimana Hrvata* (dalje *Zapisnici*).

Reisul-ulema Fehim Spaho nije sudjelovao u njezinu radu, iako mu je Hakija Hadžić uručio službeni poziv, uz obrazloženje da je riječ o “dogovoru privatne naravi” na kojem “nema potrebe sudjelovati”.¹⁶ On se 6. lipnja 1941. obratio javnosti i posebnom izjavom kojom je osporio legitimitet sarajevskoj anketi u čijem radu ne sudjeluje “nitko od predstavnika današnje uprave Islamske vjerske zajednice” i poručio da će u raspravi o Ustavu i sam sudjelovati “kada bude vrijeme da se pristupi ovom za muslimane u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj prevažnom pitanju”.¹⁷

Anketa je završena izradom nacрта novog Ustava Islamske vjerske zajednice i izborom izaslanstva koje je o njegovu sadržaju trebalo izvijestiti nadležna državna tijela. Brojno izaslanstvo predvođeno doglavnikom Ademagom Mešićem¹⁸ primio je u Zagrebu 7. kolovoza 1941. poglavnik Ante Pavelić i ministar-predsjednik zakonodavnog povjerenstva dr. Milovan Žanić. Mešić se u svom nastupnom govoru pred Pavelićem pozvao na njegovu izjavu o jednakom postupku vlasti prema katolicima i muslimanima, a zatim je zatražio ubrzano usvajanje sarajevskog nacрта Ustava Islamske vjerske zajednice “jer naši neprijatelji i neprijatelji države šire kojekakove zle viesti”. Pavelić je odgovorio da za državu i njega osobno ne postoji “muslimansko pitanje” i pitanje islamske vjere “jer je ona hrvatska u hrvatskoj domovini”, ali se nije izjasnio o predloženom nacrtu Ustava.¹⁹ Isti dan primio je i izaslanstvo Islamske vjerske zajednice, reisul-ulemu Fehima Spahu, vakufskog ravnatelja Hazima Muftića i zagrebačkog imama Ismeta Muftića²⁰ koji su osporavali zakonitost sarajevske ankete.²¹

¹⁶ Istorijski arhiv u Sarajevu (dalje IAS), Fond Fehima Spahe (dalje FFS), SF-707, kut. 3., AGHB, *Zapismici*, 1.

¹⁷ IAS, FFS, SF-710, kut. 3. U leksikografskoj jedinici o Fehimu Spahi u leksikonu *Tko je tko u NDH* objavljen je netočan podatak kako je Spaho “tražio da se definira vjersko-prosvjetna autonomija Islamske vjerske zajednice”, i kako “u lipnju 1941. predvodi rad tek osnovane komisije šerijatskih vjerskih stručnjaka na izradi nacрта islamskoga zakona i ustava...”, *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997., 364.

¹⁸ Ademaga Mešić (1869.-?1945.), rođen je u Tešnju. Osobni imetak je ulagao kao mecen u različite kulturne, gospodarske i prosvjetne projekte. Jedan je od utemeljitelja kulturnog društva Gajret i financijer listova *Behar*, *Muslimanska svijest* i *Hrvatska svijest*. Zajedno s Hakijom Hadžićem 1935. osnovao je Muslimansku organizaciju kao protutežu djelovanju JMO. Pavelić ga je u lipnju 1941. imenovao doglavnikom. Zagreb je napustio u svibnju 1945., a Britanci su ga 18. svibnja 1945. izručili jugoslavenskim vlastima koje su ga osudile na smrt. Kazna mu je zbog bolesti i starosti promijenjena s dvadeset godina zatvora. Umro je u prvim mjesecima izdržavanja kazne.

¹⁹ *Hrvatski narod*, Zagreb (dalje HN), br. 175., 8. VIII. 1941., 3.

²⁰ Ismet Muftić (1886.-?1945.), rođen je u Žepču. Od 1916. vojni je imam u austro-ugarskim oružanim snagama, a od 1919. od 1945. na dužnosti je zagrebačkog imama. Osuđen je na smrt 29. lipnja 1945. presudom vojnog suda u Zagrebu.

²¹ HN, *isto*.

Suočen s dva potpuno suprotna viđenja stanja u Islamskoj vjerskoj zajednici, Pavelić je odbio arbitrirati pod izgovorom nemiješanja države u vjerske poslove muslimana, vođen u prvom redu političkim obzirima prema vodstvu bivše JMO, čiji su utjecaj na Islamsku vjersku zajednicu sudionici sarajevske ankete nastojali ukloniti.

Nekoliko dana prije dolaska sarajevskog izaslanstva u Zagreb, Pavelić je 3. kolovoza 1941. prvi put primio Džaferbega Kulenovića²² i skupinu predstavnika bivše JMO kojima je ponudio ulazak u vladu.²³ Njegovim dolaskom u Zagreb znatno je oslabio utjecaj na državne poslove doglavnika Ademage Mešića i Hakije Hadžića, glavnih političkih pokrovitelja sarajevske ankete pa su krajem ljeta 1941. prekinute javne rasprave o promjeni Ustava Islamske vjerske zajednice.

Položaj reisul-uleme Fehima Spahe je učvršćen, stoga je on početkom rujna 1941. javio svome pristaši, umirovljenom vojnom imamu iz Tuzle Huseinu Jahiću kako se promjena Ustava Islamske vjerske zajednice “na mjerodavnom mjestu ne smatra uopće aktuelnom. Ima mnogo prećih stvari da se rješava. I.V.Z. može se još dugo razvijati i napredovati i u granicama sadašnjeg zakona i Ustava”.²⁴

Druga zagrebačka anketa

Pitanje promjene Ustava Islamske vjerske zajednice otvoreno je odmah nakon iznenadne smrti reisul-uleme Fehima Spahe u Sarajevu 16. veljače 1942. Njega je naslijedio Salih Safvet Bašić, profesor sarajevske Više islamske šerijatske teološke škole, koji je preuzeo dužnost kao privremeni vršitelj, zastupnik (naib) reisul-uleme, do održavanja novih vjer-

²² Džaferbeg Kulenović (1891.-1956.), rođen je u Rajnovcima kraj Kulen Vakufa. Gimnaziju je pohađao u Sarajevu, Tuzli i Mostaru, a Pravni fakultet je završio u Zagrebu. Član je JMO od 1919., i na svim je izborima biran za narodnog zastupnika u kotaru Brčko. Nakon smrti M. Spahe izabran je za predsjednika stranke. Bio je ministar u Stojađinovićevoj, Cvetkovićevoj i Simovićevoj vladi. Za vrijeme travanjskog rata nije napustio zemlju. Zamijenio je 7. studenoga 1941. brata Osmana na mjestu potpredsjednika vlade Nezavisne Države Hrvatske. Umro je u Siriji.

²³ HN, br. 182., 15. VIII. 1941., 3.

²⁴ IAS, FFS, SF-741, kut. 3. Spaho je još 3. lipnja 1941. u pismu Asimu Ugljenu, državnom tajniku u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, izrazio spremnost da se povuče s položaja reisul-uleme: “(...) vidim da je ova stvar (sarajevska anketa, op. p.) ozbiljnija nego što sam mislio i da smo mi bitku izgubili. Ja sam računao da je u današnjoj situaciji od muslimana Ismetov (zagrebački imam I. Muftić, op. p.) upliv najjači pa svemu ovom Hakijinom (H. Hadžić, op. p.) radu nijesam davao kakvu osobitu važnost, ali sada vidim da je Ademaga (A. Mešić, op. p.) sa svojim društvom jači od Ismeta. Kako Vam je poznato ja sam spreman da idem s ovog položaja i volio bih otići danas nego sutra...”, IAS, FFS, SF-710, kut. 3.

skih izbora koji se u novim državno-pravnim okolnostima nisu mogli provesti po odredbama još uvijek važećeg Ustava Islamske vjerske zajednice.²⁵

Potaknuti novonastalim prilikama u upravi Islamske vjerske zajednice, ali i glasinama o mogućem miješanju potpredsjednika vlade Džaferbega Kulenovića u izbor novoga reisul-uleme, zagovornici sarajevskog nacrtu Ustava iz srpnja 1941. ponovno su zatražili njegovo usvajanje. Skupina od šesnaest "slušača Više islamske šeriatsko teološke škole" iz Sarajeva, bliskih društvu El-Hidaje i njegovom predsjedniku Mehmedu Handžiću, uputila je 9. ožujka 1942. pismo muslimanima zastupljenim u državnoj vlasti, u kojem su iznijeli svoje poglede na stanje u Islamskoj vjerskoj zajednici. Na početku pisma istaknuli su kako su muslimani osnutkom Nezavisne Države Hrvatske ostvarili svoj "politički ideal", no razvitak događaja "doveo je muslimane u položaj s kojim nikako ne mogu biti zadovoljni". To se posebice odnosi na "teško stanje" Islamske vjerske zajednice koje još nije popravljeno "kao što se sa sigurnošću moglo očekivati obzirom na data obećanja (...) s najviših mjesta". Smrću Fehima Spahe nastala je praznina u upravi Islamske vjerske zajednice, a način izbora novog reisul-uleme "najvažnije je pitanje koje interesira muslimane kao zajednicu". To se pitanje ne može riješiti "imenovanjem reisul-uleme od strane Poglavnika bez donošenja novih propisa", jer to ne bi "odgovaralo interesima muslimana, pa ni same Države". Potpisnici pisma pozvali su muslimane u državnoj vlasti da podupru usvajanje sarajevskog nacrtu Ustava Islamske vjerske zajednice čime bi se pružila "bar donekle zadovoljština hrvatskim muslimanima koji su u mnogo čemu već razočarani".²⁶

Potporu zahtjevima slušača Više islamske šerijatske teološke škole dao je politički sve beznačajniji doglavnik Ademaga Mešić. On se već 16. ožujka iz Tešnja pismeno obratio Paveliću potaknut i glasinama da pojedini političari, bliski potpredsjedniku vlade Džaferbegu Kulenoviću, nastoje na mjesto reisul-uleme postaviti zagrebačkog imama Ismeta Muftića. Mešić je upozorio Pavelića kako bi Muftićev izbor predstavljao pogrešku poput izbora Fehima Spahe za reisul-ulemu u Kraljevini Jugoslaviji, pa ga je pozvao da spriječi unošenje politike u vjerski život muslimana, kako ne bi došlo do "pokreta u narodu", među kojim vlada velika zabrinutost kako će se riješiti pitanje vjerskog poglavara.²⁷

²⁵ HDA, MPB NDH, OZB, 1648/1942. kut. 29.

²⁶ HDA, Muslimansko kulturno društvo Narodna Uzdanica u Zagrebu (dalje MKDNU), nesređena građa, kut. 1. Pismo je upućeno u Tešanj Ademagi Mešiću, u Zagreb Džaferbegu Kulenoviću, Hilmiji Bešlagiću, ministru prometa i javnih radova, Asimu Ugljenu, Hakiji Hadžiću i Ibrahimu Imširoviću, savjetniku u Odjelu za bogoštovlje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja. Potpisali su ga: Izet Ajanović, Hasan Bajraktarević, Asim Mahmutović, Omer Ramić, Kasim Mašić, Salih Šabanović, Fadil Salihagić, Hasan Redžepagić, Sejid Prašo, Asim Čamdžić, Naim Hadžavdić, Galib Hadžić, Mehmed Mazić, Muhamed Mujić, Mahmud Traljčić i Salih Lončarević.

²⁷ Enver REDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998., 147.

U dogovoru s Ademagom Mešićem pismo Paveliću uputila su iz Sarajeva 30. ožujka 1942. i šesnaestorica “slušača Više islamske šeriatsko teološke škole”, u kojem su ponovili svoje prijašnja zahtjeve. U njemu su opisali okolnosti nastanka Ustava Islamske vjerske zajednice iz 1936., usvojenog “u doba najviše partijske borbe u bivšoj Jugoslaviji”, s ciljem “jačanja velikosrbske ideologije i tadanje vladajuće partije”, a koji je prije prihvaćanja “proučavan kod Sv. sinoda Pravoslavne crkve i centralne slobodnozidarske lože u Beogradu”. Potpisnici ističu kako su svojedobno pozdravili pristup Ustaškom pokretu “muslimanskog dijela bivše JRZ”, u uvjerenju da će “nestati između nas partijskih nadmetanja i trzavica”, međutim, “ti ljudi” (Džaferbeg Kulenović i njegove pristaše, op. p.) i dalje “sve posmatraju i rade na uskoj partijskoj bazi, a ne državnoj”. Oni pozivaju Pavelića na ubrzano donošenje novih propisa o Islamskoj vjerskoj zajednici u skladu sa zaključcima sarajevske ankete i nadaju se kako neće imenovati novog reisul-ulemu na temelju postojećeg Ustava, “jer se time ne bi u celosti riješilo postojeće pitanje, a to ne bi bilo u interesu muslimana”. Pravilnim rješavanjem islamske vjerske problematike u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pružila bi se “bar donekle zadovoljština hrvatskim muslimanima čiji su široki slojevi nemilim sticajem okolnosti u koječemu postali poljuljani”.²⁸

Pavelić je tek u rujnu 1942. odobrio početak rada novoj stručnoj anketi za izradu Ustava Islamske vjerske zajednice koja je zasjedala u Zagrebu od 14. do 30. rujna 1942. pod pokroviteljstvom Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja.²⁹ Anketom je predsjedao Asim Ugljen³⁰ državni tajnik u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, osoba bliska Džaferbegu Kulenoviću, a okupila je zastupnike obaju dotad suprotstavljenih shvaćanja o uređenju islamske vjerske i imovinsko-prosvjetne samouprave.³¹ Njezin široki sastav trebao je osigurati donošenje kompromisnog prijedloga Ustava kojim bi se okončao tinjajući međumuslimanski sukob.

²⁸ HDA, MKDNU, *isto*, potpisnici su isti kao i prvog pisma, v. bilješku 26.

²⁹ *Nova Hrvatska*, Zagreb, br. 317., 20. IX. 1942., 3.

³⁰ Asim Ugljen (1888.-?1945.), rođen je u Mostaru gdje je završio gimnaziju. Diplomirao je 1913. na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Do 1929. sudac je na mostarskom Kotarskom sudu, a zatim je premješten na Okružni sud u Travniku. Od 1936. do 1941. predsjednik je sarajevskog Okružnog suda. U ljeto 1941. imenovan je državnim tajnikom u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, a od listopada 1942. do rujna 1942. član je Državnog vijeća. U rujnu 1943. imenovan je predsjednikom Vrhovnog suda sa sjedištem u Sarajevu. Uhitili su ga partizani u svibnju 1945. u blizini Varaždina i priveli u zagrebački zatvor gdje mu se gubi svaki trag. Likvidiran je bez suđenja.

³¹ U skupini zagovornika sarajevskog nacrtu Ustava na anketi bili su Mehmed Handžić, Šaćir Sikirić, Ahmed Burek, rektor Gazi Husrev-begove medrese, Muhamed Pašić, ravnatelj sarajevske Šerijatske gimnazije, Muhamed Pandža, član Ulema medžlisa, Ibrahim Mehinagić, predsjednik Društva šerijatskih sudaca. Zagovornici tzv. zagrebačkog laičkog nacrtu na anketi bili su Salih Safvet Bašić, zastupnik reisul-uleme, Ismet Muftić, zagrebački imam, Asim Ugljen i Salko Kulović, pročelnik u Ministarstvu udruže.

Rasprava na anketi je vođena na temelju dvaju prijedloga Ustava, sarajevskog nacarta iz srpnja 1941. i novog tzv. zagrebačkog laičkog nacarta Ustava, sastavljenog u krugu pristaša Džaferbega Kulenovića i uprave Islamske vjerske zajednice. Unatoč višednevnim pokušajima usuglašavanja suprotstavljenih nacarta, kompromis nije postignut pa je većina zagrebačke ankete usvojila prijedlog Ustava zagovornika sarajevskog nacarta iz srpnja 1941.³²

Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, na intervenciju manjine zagrebačke ankete, nije prihvatilo usvojeni prijedlog Ustava, čime je drugi put propao pokušaj trajnog rješavanja islamske vjerske problematike u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.³³ Takvim rezultatom još jednom je potvrđen veći utjecaj skupine Džaferbega Kulenovića na muslimanske poslove i samog Pavelića u odnosu na Hakiju Hadžića i Ademaga Mešića, zagovornike zahtjeva za promjenu Ustava Islamske vjerske zajednice.

Hadžić, tada opunomoćeni ministar i izvanredni poslanik u Ministarstvu vanjskih poslova, bez stvarnog utjecaja na državne poslove, nekoliko dana nakon raspuštanja zagrebačke ankete upozorio je Milu Budaka, u to vrijeme hrvatskog poslanika u Berlinu, na moguće negativne posljedice njezinog neuspjeha. U pismu od 7. listopada 1942. on je obavijestio Budaka u Berlinu, kako je "stvar sa islamskim vjerskim zakonom došla u vrlo nezgodan položaj, zbog ludog držanja Dr. Džaferbega Kulenović i drugova", i zamolio ga "da ne dopustimo, da nam se uz ostale tegobe prehranbene, obranbene i političke naravi naprti još i vjerska borba, koju bi naši protivnici jedva dočekali i koju bi sigurno, kad bi je u ruku dobili, izkrenuli protiv države".³⁴

Hadžićev istomišljenik, doglavnik Ademaga Mešić, razočaran rezultatom još jednog pokušaja promjene Ustava, vratio se u Tešanj nakon kratkotrajnog boravka u Zagrebu u vrijeme rada ankete, nastavljajući tako jednu vrstu dobrovoljnoga političkog egzila.³⁵ On je sredinom prosinca 1942. Paveliću iz Tešnja poslao opširno pismo kojim ga je podsjetio na svoj sastanak s Džaferbegom Kulenovićem, održanim u njegovoj nazočnosti, neposredno nakon završetka rada zagrebačke ankete, i na stajališta koja su tom prigodom zastupali. U pismu ga je upozorio na moguće posljedice usvajanja tzv. zagrebačkog laičkog nacarta Ustava Islamske vjerske zajednice, koji je podržao Džaferbeg Kulenović, a bio je sastavljen "prema framasonskim idealima i po kalupu framonstva, da bi se naš pošten i čestiti muslimanski dio hrvatskog naroda zatrovao framasons-

³² AGHB, A-604/B, *Zapisnik i Zakonska odredba o Ustavu Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 1.-111.

³³ *Hrvatska svijest*, Sarajevo, br. 118.-119. (ramazanski broj), 11. X. 1942., 5.

³⁴ HDA, Osobni fond Mile Budaka, 3. Mile Budak, doglavnik i poslanik u Berlinu, br. 64., kut. 2.

³⁵ Mešić je boravio do 20. listopada 1943. u Tešnju. Nakon što su partizani privremeno zauzeli grad i zapalili mu kuću, dolazi u Zagreb gdje je živio do kraja rata.

tvom". Nakon potankog opisa razvitka pojedinih islamskih vjerskih ustanova poput muftija i reisul-uleme i islamske vjerske i imovinsko-prosvjetne samouprave do 1941., Mešić je još jednom pozvao Pavelića da prihvati sarajevski nacrt Ustava iza kojeg stoji golema većina uleme i muslimanskih vjerskih društava, jer bi se u suprotnom proširile glasine kako su katolici Islamskoj vjerskoj zajednici nametnuli njezin Ustav.³⁶

Treća zagrebačka anketa

Na posljednji pokušaj izrade Ustava Islamske vjerske zajednice u svibnju 1943. presudno su utjecali travanjski boravak Velikog jeruzalemskog muftije Emina El-Huseinija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i ostavke Ademage Mešića i Hakije Hadžića na sve političke i državne dužnosti.³⁷

Veliki muftija boravio je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od 31. ožujka do 11. travnja 1943., a prigodom posjeta Zagrebu, Banjoj Luci i Sarajevu susreo se s predstavnicima gotovo svih muslimanskih skupina i društava te se upoznao i s problemima oko donošenja novog Ustava Islamske vjerske zajednice, o čemu je na odlasku iz Hrvatske, 10. travnja 1943., razgovarao s Pavelićem.³⁸

Neposredno nakon muftijina dolaska u Zagreb, ostavku na dužnost u Ministarstvu vanjskih poslova podnio je Hakija Hadžić, nakon što je izostavljen iz muftijine službene pratnje po Bosni, kako je to bilo predviđeno početnim diplomatskim protokolom. U znak solidarnosti s Hadžićem ostavku je na doglavničku dužnost Paveliću predao i Ademaga Mešić zajedno sa skupinom nižih muslimanskih ustaških dužnosnika u Sarajevu nezadovoljnih svojim položajem i općim stanjem u državi. Tim povodom u Sarajevu je od 8. do 10. travnja 1943., za vrijeme boravka jeru-

³⁶ AGHB, A-665/B

³⁷ Sejjid Muhamed Emin El-Husejni (1895.-1976.), rođen je u Jeruzalemu u Palestini. Postao je jeruzalemski i palestinski muftija tijekom 20-ih godina. Vodio je 1936. arapski protubritanski ustanak, a od 1941. boravio je u Rimu, a zatim u Berlinu kako bi dobio pomoć sila osovine za oslobođenje arapskih zemalja. Nakon njegova posjeta Hrvatskoj formirana je 13. SS dobrovoljačka divizija sastavljena pretežito od bosanskohercegovačkih muslimana. Nakon rata živio je u Egiptu.

³⁸ Arhiv Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo (dalje AHMBIH), Fond Ustaške nadzorne službe (dalje FUNS), inv. br. 4084., 4085. i 4088. Izvjestitelj UNS-a iz Sarajeva izvijestio je Zagreb još tijekom muftijinog boravka u Sarajevu kako se "Hodžinska kurija naših muslimana, potužila (...) velikom Muftiji, da još nemaju muslimani u našoj zemlji svoj zakon o Islamskoj vjerskoj zajednici. S hrvatske strane to nitko ne ometa, i sam Poglavnik ide u svakom pogledu na ruku Muslimanima, ali smetnju za izgradnju tog zakona da pravi dr. Džafer Kulenović sa zagrebačkim Muftijom (...) i dr. Asim Ugljen. Navodno, da oni žele da u novom zakonu (...) ostanu neke odredbe starog zakona koji je rađen za vrieme Beograda (...). Veliki muftija je to saslušao i uzeo do znanja, umirivši ih da će on stvar izviditi", *isto*, inv. br. 4089.

zalemaskog muftije u gradu, u tajnosti održan “dogovor muslimana nacionalista”, na kojem se razgovaralo o ostavkama i položaju bosanskohercegovačkih muslimana u državi. Sudionici sastanka odobrili su postupak Hakije Hadžića, Ademage Mešića i skupine ustaških dužnosnika kao odgovor na njihovu sustavnu dvogodišnju političku marginalizaciju, a Mešić je kao primjer naveo i sudbinu sarajevskog nacrtu Ustava Islamske vjerske zajednice, odbijenog nakon što su u vladu pozvani “muslimanski članovi Jugoslavenske radikalne zajednice, koji su kao tvorci oktroiranog Ustava I.V.Z. iz 1936., najenergičnije ustali protiv predloženog projekta”.³⁹

Oba događaja ubrzala su sazivanje treće i posljednje ankete za izradu Ustava Islamske vjerske zajednice.

Anketa je zasjedala u Zagrebu tijekom svibnja i lipnja 1943., u znatno užem sastavu u odnosu na prethodne dvije.⁴⁰ Većina ankete, bliska upravi Islamske vjerske zajednice, usvojila je prijedlog Ustava sličan tzv. zagrebačkom laičkom nacrtu, dok se jedini sudionik ankete, zagovornik sarajevskog nacrtu Ustava, Derviš A. Korkut, ogradio od njezina rada posebnom izjavom dijeljenom u obliku letka.⁴¹

Nezadovoljna takvim prijedlogom Ustava, skupina travničkih muslimana uputila je Hrvatskom državnom saboru 23. lipnja 1943. posebnu predstavku, predstavljenu kao izraz “volje naroda, koji je sit diktature pojedinih koterija koje vladaju u Vakufskoj upravi i na najvišim vjerskim položajima”, kojom su zatražili usvajanje sarajevskog nacrtu Ustava Islamske vjerske zajednice iz lipnja 1941.⁴²

³⁹ AGHB, A-470/B, *Zapisnik o dogovoru - muslimana nacionalista, koji je održan dana 8.-10. travnja 1943. god. povodom ostavke Dogačnika Ademage Mešića i drugih ustaških dužnosnika*. Na sastanku su sudjelovali Ademaga Mešić, Ibrahim Mehinagić, Atif Hadžikadić, stožerni pobočnik, Šemsibeg Salihbegović, Hasan Demirević, Nazif Bubić, ustaški logornik, Sabri Sabrihafizović, glavni imam sarajevske Begove džamije, Muhamed Holučlić, Ismetaga Njemčević, Asim Dugalić, stožerni pobočnik, Ragib Čapljić, veliki župan, Mustafa Hodžić, Omer Bračković, Husein Hadžiosmanović, Izet Ćorović, Husein Omanović, Muhamed Bekir Kalajdžić, Mustafa Busuladžić, Hazim Šabanović i Hasan Hadžiosmanović. Pavelić nije prihvatio Mešićevu ostavku, svi doglavnici i poglavni pobočnici su razriješeni 10. srpnja 1943., a Mešić je ponovno imenovan doglavnikom 20. srpnja 1943., HN, br. 170., 22. VII. 1943., 2.

⁴⁰ U radu ankete sudjelovali su Muhamed Mujagić, umirovljeni vrhovni šerijatski sudac, Ibrahim Čardordžić, sudac Kotarskog šerijatskog suda u Sarajevu, Husejn Alić, član Glavnog odbora Narodne uzdanice, Derviš M. Korkut i bojnik Akif Handžić, imam Poglavnikovih tjelesnih zdругova i vjerski izvjestitelj-muftija Ustaške vojnice.

⁴¹ AGHB, A-606/B. O polemici oko ove ankete v. Kasim DOBRAČA, “Istina je najpreča”, *El-Hidaje*, br. 4.-5./1944., 165.-168., i Alija NAMETAK, “Istina je najpreča”, *Novi Behar*, br. 23.-24., 15.XII. 1944., 386.-387.

⁴² HDA, Hrvatski državni sabor Nezavisne Države Hrvatske, Predsjednički spisi, br. 650/1943., kut. 4.

Dva dana kasnije na travničku predstavku dodana je El-Hidajina sarajevska okružnica upućena u obliku letka “svim jedinicama i prijateljima El-Hidaje”, a u povodu završetka posljednje zagrebačke ankete i novinskih obavijesti o žurnom usvajanju Ustava Islamske vjerske zajednice. Okružnicom je istaknuta važnost pitanja “uređena muslimanskog vjerskog života” usvajanjem odgovarajućeg Ustava Islamske vjerske zajednice, čije donošenje onemogućuju političari kako bi, po mišljenju El-Hidajinih prvaka, mogli iskorištavati vjerske poslove u svoje osobne i političke svrhe. El-Hidaja se ogradila od nacrtu Ustava posljednje zagrebačke ankete koja je radila “slijepo, isključivo po direktivama izvjestnih političara”, i još jednom zatražila usvajanje već prihvaćenih nacrtu Ustava.⁴³

Neuspjehom treće vjersko-stručne ankete propao je i zadnji pokušaj izrade Ustava Islamske vjerske zajednice, a zagovornici suprotstavljenih prijedloga o uređenju islamskih vjerskih poslova nisu se više sastajali do sloma Nezavisne Države Hrvatske.

* * *

Zakonitost u radu tijela islamske vjerske i imovinsko-prosvjetne samouprave, čiji je mandat istekao još 1941., a koja su djelovala u nepotpunom sastavu, pokušala se do kraja rata osigurati donošenjem privremenog zakona o izboru islamskih vjerskih predstavnika.

Mogućnost usvajanja takvoga zakonskog rješenja najavio je i sam poglavnik Ante Pavelić vlasniku sarajevskoga muslimanskog tjednika *Osvit*, Hasanu Hadžiosmanoviću prigodom privatne audijencije, početkom siječnja 1944.⁴⁴ Pavelić je tada izjavio kako je donio odluku da se, s obzirom na okolnosti, islamska vjerska problematika rješava postupno, donošenjem zakona o izboru viših islamskih vjerskih predstavnika koji bi nakon izbora pristupili izradi “cjelokupnog zakona o islamskoj vjerskoj zajednici imajući pri tome u vidu sve obzire i probitke hrvatskih muslimana”.⁴⁵

Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja pripremlilo je do svibnja 1944. prijedlog zakonske odredbe o trajanju mandata i izboru predstavnika islamske vjerske i imovinsko-prosvjetne samouprave koja je odbačena intervencijom potpredsjednika vlade Džaferbega Kulenovića.⁴⁶

⁴³ AGHB, A-606/B.

⁴⁴ *Osvit* je izlazio u Sarajevu od 1942. do 1945., u vlasništvu Hasana Hadžiosmanovića, sarajevskoga ustaškog logornika, bliskog Hakiji Hadžiću. List je bio hrvatske nacionalističke orijentacije i obradivao je muslimansku političko-nacionalnu, kulturnu i vjersku problematiku. *Osvit* je zagovarao promjenu Ustava Islamske vjerske zajednice i podupirao stajališta El-Hidaje.

⁴⁵ *Osvit*, Sarajevo, br. 99., 16. I. 1944., str. 1.

⁴⁶ HDA, RSUP SRH, SDS, 004/1, Islamska vjerska zajednica, *Zakonska odredba o ustanovljenju trajanja mandata izabranim članovima vakufsko-mearifskih tiela, te uzpostavi muftijstava i uređenju položaja reis-ul-uleme, članova Ulema medžlisa i muftija Nezavisne Države Hrvatske*, 18.-21.

Skupina nezadovoljnika ogorčenih Kulenovićevim postupkom, ali i “bezvlašćem, neredom i samovoljom pojedinaca” u Islamskoj vjerskoj zajednici, zatražila je posredovanje jeruzalemskog muftije El-Huseinija kod Pavelića kako bi se prihvatilo predloženo zakonsko rješenje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja. U pismu jeruzalemskom muftiji upućenom u Berlin početkom svibnja 1944., opisali su prilike u Islamskoj vjerskoj zajednici od 1936. i oštro osudili Kulenovićevo djelovanje. Od jeruzalemskog muftije zatražili su da uloži “svoj moćni upliv kod našega Poglavnika, kako bi se ovo teško stanje u našoj Islamskoj vjerskoj zajednici već jednom saniralo donošenjem novog pa makar i djelomičnog ustava, (...) kako je to predvidjeno u nacrtu, kojega je izradio ministar pravosuđa i bogoštovlja dr. Pavao Canki”.⁴⁷

Ponovno uključivanje jeruzalemskog muftije u Berlinu u islamsku vjersku problematiku u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj vremenski se podudaralo s pojačanim njemačkim zanimanjem za izradu Ustava Islamske vjerske zajednice. Tijekom ožujka i travnja 1944. u Sarajevu su o tome prikupljali podatke njemački obavještajni stručnjaci koji su za svoje potrebe na njemački jezik preveli i sarajevski nacrt Ustava iz srpnja 1941. To nije promaknulo sarajevskim izvijestiteljima Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost koji su žurno izvijestili Zagreb kako “Niemci namjeravaju pospješiti i požuriti podpis Ustava I.V.Z., koji se u našoj državi oteže već tri godine. Ukoliko bi se ovo dogodilo bio bi to veliki udarac ugledu naše državne vlade i N.D.H. uobće, dok bi naprotiv ugled Niemaca u očima muslimanskog svijeta znatno porastao.”⁴⁸

Sve češćim prekidima prometnih veza između Sarajeva i Zagreba, pojavom općeg rasula u posljednjim ratnim mjesecima i približavanjem konačnog sloma Nezavisne Države Hrvatske, prekinute su rasprave i polemike o donošenju Ustava Islamske vjerske zajednice. Pavelić se posljednji put o tome izjasnio 14. ožujka 1945., na posljednjoj sjednici Događničkog vijeća održanoj u Zagrebu uoči povlačenja, iskazavši razumijevanje za poglede Džaferbega Kulenovića na islamsku vjersku problematiku: “(...) Poglavnik žali, što nema Ademage, jer baš bi htio s njim raspraviti pitanje ustava islamske zajednice. Iznosi historijat toga pitanja i poteškoće, na koje nailazi kod muslimana. Zabrinjuje ga ta stvar, jer je zamjenik reisul-uleme boležljiv, pa bi za slučaj njegove smrti nastao problem za mnoge. I ako imade prigovora stanovištu laika (koje zastupa napose Džafer), to imade ipak više opravdanosti nego protivno stanovište klera (koje zastupa napose Ademaga). U tradiciji je muslimana a i prema Kur'anu, da se vjerski poglavica bira i po laicima. Žali, što nije odmah u počet-

⁴⁷ HDA, MKDNU, *isto*, prijepis pisma je bez potpisa, no po njegovu sadržaju i arhivskom fondu u kojem je sačuvano, može se zaključiti kako je nastalo u krugu muslimanskih sveučilištaraca u Zagrebu okupljenih oko Hrvatskog akademskog kluba *Musa Čazim Čatić*, bliskih društvu El-Hidaje.

⁴⁸ AHMBIH, FUNS, inv. br. 3352.

ku - držeći, da će se protivne grupe složiti - uzpostavio njihov vjerski sabor, makar bio u Jugoslaviji izabran. Sada to više nije moguće, a ne mogu se provesti novi izbori radi prilika u zemlji. Moguće bi se to moglo, naime sazvati onaj sabor, ako se opet sazove Hrvatski državni sabor, čime se svi slažu.”⁴⁹

Zaključak

Opseg i sadržaj islamske vjerske i imovinsko-prosvjetne samouprave u Bosni i Hercegovini i njezino zakonsko uređenje imali su prvorazredno značenje u životu bosansko-hercegovačkih muslimana nakon 1878. Islamska vjerska problematika, u najširem smislu, razumijevana je kao jedan od temelja kulturnog i društvenog identiteta i nadomjestak za svjetovno nacionalno izživljavanje. Tradicionalna dioba između vjerskog i svjetovnog autoriteta, predstavljenih po kvalificiranoj ulemi i političkim strankama, poremećena je laicizacijom islamskih vjerskih ustanova provedenom Ustavom Islamske vjerske zajednice iz 1936. Takvo uređenje Islamske vjerske zajednice izazvalo je otpor u većine uleme nezadovoljne gubljenjem svoga utjecaja u vjerskim i vjersko-imovinskim poslovima.

Sukob je dobio i političku dimenziju s obzirom na to da su zahtjeve uleme za promjenom Ustava Islamske vjerske zajednice podupirali i političari nezadovoljni političkim smjerom JMO i njezinim pristupom Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici pa je vjerska polemika imala važnu ulogu na skupštinskim izborima održanim 1938.

U prvih nekoliko mjeseci postojanja Nezavisne Države Hrvatske, najjači utjecaj u vlasti od bosansko-hercegovačkih muslimana imali su istaknuti protivnici politike JMO i njezinog miješanja u poslove Islamske vjerske zajednice Hakija Hadžić i Ademaga Mešić koji nastupaju kao pokrovitelji prve vjersko-stručne ankete za izradu novog Ustava Islamske vjerske zajednice i njezina sarajevskog nacrtu Ustava iz srpnja 1941.

Pavelić je, iz obzira prema političarima iz bivše JMO, u ime koje je njezin predsjednik Džaferbeg Kulenović u studenome 1941. ušao u vladu, odbio prihvatiti sarajevski nacrt Ustava, propustivši time pojačati autoritet nove vlasti među bosansko-hercegovačkim muslimanima, posebice među ulemom okupljenoj oko utjecajnog društva El-Hidaje.

Dvije ankete održane do sredine 1943. nisu uspjele donijeti zajednički prijedlog Ustava Islamske vjerske zajednice i time okončati međumuslimanski vjersko-politički prijepor koji je tekao u pozadini ratnog stradanja muslimanskog pučanstva diljem Bosne i Hercegovine.

⁴⁹ Jere JAREB, “Bilješke sa sjednica Duglavničkog vijeća 1943.-1945. Iz ostavštine dra. Lovre Sušića”, *Hrvatska revija. Jubilarni zbornik 1951.-1975.*, München-Barcelona 1976., 194.-195.

Iako bez stvarnog utjecaja na političke događaje, položaj u vlasti skupine nekadašnjih članova bivše JMO, predvođenih Džaferbegom Kulenovićem, posebice njegov veći utjecaj na Pavelića, u odnosu na predratnu političku skupinu Hakije Hadžića i Ademage Mešića konačno su odredili rezultat ove polemike i time onemogućili rješavanje islamske vjerske i imovinsko-prosvjetne samouprave u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.⁵⁰

⁵⁰ U dijelu suvremene bošnjačke historiografije i publicistike nedonošenje Ustava Islamske vjerske zajednice i izostanak izbora reisul-uleme u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dovodi se u vezu s navodnim disidentstvom vrhova islamske vjerske uprave prema režimu. Tako je Šaćir Filandra, pisac najkompetentnije studije o bošnjačkom političko-nacionalnom razvitku u 20. stoljeću, napisao o tome jednostrano, bez pozivanja na izvore iz kojih je crpio svoje spoznaje, sljedeće: "(...) Kasnije se, poslije smrti reisul-uleme Spahe, kada se neosporno osvjedočilo u zločinačku narav ustaške vlasti, od rješenja ustavnopravnih pitanja Islamske zajednice odustalo. Naibul-reis Salih ef. Bašić nije dozvolio da pod tom i takvom vlašću bude biran za reisul-ulemu jer bi time priznao tu vlast, što niti je mogao, niti je htio učiniti. (...) Islamska zajednica za trajanja NDH nije donosila niti je birala Reisul-ulemu, mada su na nju vršeni veliki pritisci da to učini. Donošenjem ustava ona bi priznala tu kvazidržavu, a ustaše bi, vjerovatno, nametnule nekog svog poslušnika za Reisa", Šaćir FILANDRA, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo 1998., 162. i 223.-224.

SUMMARY

THE ATTEMPT TO WRITE
A CONSTITUTION FOR THE COMMUNITY
OF ISLAMIC FAITH IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA

The issue of the constitutional organization of the Islamic religious and charitable foundation in Bosnia and Hercegovina became critical to the Muslim community beginning in 1878. Islamic faith was the cornerstone of society, culture and national identity. The traditional distinction between religious and secular authority, represented by the reis ul ulema (head of the religious community) on the one hand and political parties on the other, became muddled by the laicization of Islamic religious institutions following the promulgation of the constitution of the Community of Islamic Faith in 1936. The majority of ulemas resisted this reorganization, displeased by their loss of influence in religious and charitable work. In the months following the establishment of the Independent State of Croatia, the Bosnian-Hercegovinian Muslims who had the greatest influence on the government were those who were outspoken opponents of the Yugoslav Muslim Organization and its interference in the affairs of the Community of Islamic Faith. Eventhough they had no say in political affairs, the fact that individuals previously belonging to the Yugoslav Muslim Organization, led by Dzaferbeg Kulenović, were well-positioned in the administration of the Community of Islamic Faith, meant that they could raise issues which rendered a solution to the ongoing constitutional wrangling in Islamic religious and charitable organizations impossible.